

İNGİLİS DİLİNDƏ ZƏRFLİYİN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ CÜMLƏ ÜZVLƏRİ SİSTEMİNDƏ YERİ

Zərfliyin ikinci dərəcəli cümlə üzvləri sistemində yerini müəyyənləşdirməkdən əvvəl bəzi məsələlərə toxunmaq yerinə düşərdi. Dəfələrlə dilçilik ədəbiyyatında qeyd edilir ki, “adverbial modifier” termini ardıcıl olaraq öz mahiyyətini düzgün əks etdirə bilmir.

B.A.İlyiş qeyd edir ki, “adverbial modifier” termini məqbul sayıla bilməz. Belə ki, bu termin zərfliyin bütün xüsusiyyətlərini əks etdirə bilmir. “Adverbial” sözünü iki mənada başa düşmək olar. Birinci ondan ibarətdir ki, zərflik həmişə zərflə ifadə olunur. Lakin aydın olduğu kimi, bu, həmişə belə deyil. Zərflik başqa morfoloji vahidlərlə də ifadə oluna bilər. İkincisi isə ondan ibarətdir ki, zərflik həmişə feili müəyyənləşdirir. Məlum olduğu kimi, bu fikir də doğru deyil. Belə ki, zərflik feildən başqa sifət və zərflə ifadə olunan digər cümlə üzvünü də müəyyənləşdirə bilər [5, s.225]. Bununla belə, B.A.İlyiş belə qənaətə gəlir ki, “adverbial modifier” termini artıq dilçilər tərəfindən qəbul edilib və onu hər hansı bir yeni terminlə dəyişmək dolaşıqlığa səbəb ola bilər [5, s.225].

A.İ.Smirnitski qeyd edir ki, zərflik kateqoriyası çox qeyri-müəyyən bir kateqoriyadır. Zərflik bir sıra xüsusiyyətləri özündə birləşdirir [4, s.225].

Zərfliyin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o hərəkətin hansı şəraitdə və necə baş verdiyini bildirir. Məlum olduğu kimi, həm tamamlıq, həm də zərflik xəbərlə əlaqədə olur. Tamamlıq xəbərlə əlaqəyə girərkən əşya ifadə etdiyi halda, zərflik hərəkətin baş vermə prosesini bildirir. Bundan başqa, zərflik asanlıqla xəbərdən ayrılı bilər, həm də eyni zamanda mübtədə ilə də müəyyən dərəcədə əlaqəyə girə bilər.

A.İ.Smirnitsik qeyd edir ki, *He worked there* cümləsində *there* zərfliyi yalnız *worked* xəbəri ilə yox, həm də *he* mübtədası ilə əlaqə yarada bilər. Belə ki, *He worked there* cümləsini bu cür transformasiya etmək mümkündür: *He was there and He worked there* [4, s.220].

Eyni cümlədə həm tamamlıq, həm də zərflik işlənərsə, zərflik həm tamamlığa, həm də xəbərə aid ola bilər. *I saw him in the street* cümləsində *in the street* zərfliyin həm *saw* xəbərinə, həm də *him* tamamlığına aiddir. Bu cümləni belə transformasiya etmək olar: *I saw him and he was in the street*.

Zərfliyi tamamlıqdan fərqləndirən cəhətlərdən biri də odur ki, zərflik cümlədə tamamlığa nisbətən daha sərtbəstdir. Məhz buna görə də zərflik cümlədə müxtəlif mövqedə dura bilər.

Zərflik öz mənasına görə də tamamlıqdan fərqlənir. Tamamlıq hərəkəti tamamlayan əşya ifadə etdiyi halda, zərflik bu və ya digər hərəkətin baş vermə yerini, zamanını, məqsədini, səbəbini və s. bildirir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra hallarda vasitəli və sözönlü tamamlıqla zərfliyi müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Belə ki, onların hər ikisi hə-

rəkətin icra olunmasında iştirak etmirlər. Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

I saw a boy in the yard cümləsində *in the yard* zərflikdir, belə ki, bu birləşmə hərəkətin baş verdiyi yeri bildirir. Belə hallarda tamamlıqla zərfliyi müəyyənləşdirmək heç bir çətinlik törətmir.

He couldn't find his friend among the guests cümləsində *among the guests* birləşməsinin tamamlıq, yoxsa zərflik olmasını müəyyənləşdirmək mümkündür: 1) *Where couldn't he find his friend?* 2) *Among whom couldn't he find his friend?*

Bəzi xüsusiyyətlərinə görə, zərflik təyinlə oxşarlıq təşkil edir. Belə ki, zərflik də təyin kimi cümlədə digər bir üzvdən asılı olur. Təyin əşyalıq əlaməti bildirən sözləri təyin etdiyi halda, zərflik xəbərlə ifadə olunan hərəkətin əlamətlərini bildirir. Beləliklə, hər iki cümlə üzvü müxtəlif nitq hissələri idə ifadə olunmuş digər cümlə üzvləri ilə əlaqəyə girir.

İ.İ.Meşaninov belə qənaətə gəlir ki, zərfliyin cümlədə əsas funksiyası xəbərin əlamətlərini ifadə etməkdir [3, s.158]. İşləndiyi mövqedən asılı olmayaraq zərflik həmişə asılı üzv kimi çıxış edir.

Məlum olduğu kimi, zərflik əsasən zərflə ifadə olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, zərf bu məqsədlə işlənən yeganə nitq hissəsi deyil. Zərflik funksiyasında işlənən bu və ya digər nitq hissəsi tədricən zərfləşir. İ.İ.Meşaninov qeyd edir ki, heç bir dildə yeni zərflərin yaranması prosesi dayanmayıb. Bu proses ardıcıl olaraq davam edir [3, s.168].

Məsələn, müasir Azərbaycan dilində zəifləşməyə dair aşağıdakıları göstərmək olar. Abstrakt zaman məfhumu ifadə edən və ismin adlıq halında zərfləşə bilməyən *zaman*, *vaxt*, *gün* və s. sözlər *bu*, *o*, *həmin* işarə əvəzliliklərini qəbul edərək müəyyən zaman anlayışı ifadə edən zərfə-zərfliyə çevrilir [1, s.74]. Məsələn,

Bu zaman mən bütün işlərimi qurtarmışdım.

Həmin gün biz hər şeyi, həll etdik.

O gün onları görmədim.

Həmin sözlər “*bir*” sözünü qəbul etdikdə qeyri-müəyyən zaman ifadə edən zərfə çevrilir. Məsələn,

Bir gün biz onu dəniz kənarında gördük.

Bir zaman hamı sizi qonaqlığa dəvət edirdi.

Bir vaxt hamımız kənddə görüşərik.

A.Həsənov belə qənaətə gəlir ki, *dəfə*, *yer*, *cür*, *qədər* və s. sözlər bəzi sözlərlə birləşərək müəyyən və qeyri-müəyyən zaman, yer, tərz-i-hərəkət və ya miqdar ifadə edən zərflik olur [1, s.75]. Məsələn,

Nadir ***keçən dəfə*** bizə gəlmişdi.

Onlar ***bir dəfə*** bizi qəbul etmədilər.

Dostlar ***həmin yerdə*** görüşdülər.

O, həmişə ***bu cür*** danışır.

Ülvü də ***bu qədər*** öyrənmişdir.

Məlum olduğu kimi, müasir ingilis dilində bir sıra sözlər həm zərf, həm bağlayıcı, həm də sözünü kimi çıxış edir. Və yaxud bir sıra sözlər, həm zərf, həm də ədat kimi işlənir. Belə düşünmək olar ki, həmin sözlərin müəyyən bir nitq hissəsinə çevril-

məsi prosesi gedir.

İkinci dərəcəli cümlə üzvlərinin mahiyyətindən danışarkən İ.İ.Meşaninov onları belə xarakterizə edir: “*Təyin və zərflik cümlənin asılı üzvləri kimi, tamamlıq isə yaram asılı, yaxud ikinci dərəcəli müstəqil üzv kimi çıxış edir*” [3, s.184]. Belə bir sual meydana çıxır. Zərflik digər hansı cümlə üzvlərindən asılıdır?

Zərflik feillə, sifətlə, hal-vəziyyət bildirən sözlərlə, eləcə də zərflə ifadə olunan digər cümlə üzvlərini müəyyənləşdirən ikinci dərəcəli cümlə üzvlərindən biridir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

Zərflik feili müəyyənləşdirir:

She turned suddenly. - O, qəflətən döndü.

Zərflik bütöv cümləyə aiddir:

It happened yesterday. - O, dünən baş verdi.

Zərflik təyin və predikativ funksiyasında işlənən sifəti müəyyənləşdirir:

It was a very interesting book.

The story was extremely long.

He was quite aware of the situation.

She speaks English rather fluently.

İndi isə zərfliyin məcburi və qeyri-məcburi işlənməsi hallarına nəzər salaq. Zərfliklər tamamlığa nisbətən quruluş baxımından daha müstəqildir. Bir sıra hallarda zərfliklərin işlənməsi fakultativ xarakter daşıyır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ baxımdan zərfliklərin işlənməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələn,

He is leaving for Baki tomorrow cümləsində *for Baki tomorrow* zərflikləri informasiya baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təbiidir ki, *He is leaving* cümləsinin bütöv olması heç bir şübhə doğurmur.

N.A.Kobrina və s. müəlliflər qeyd edirlər ki, aşağıdakı hallarda zərfliyin işlənməsi vacibdir, belə ki, onun işlənməməsi feilin mənasına təsir edir. Bu aşağıdakı hallarda baş verir [6, s.74].

1. *To behave, to act, to treat* feillərindən sonra:

They behaved bravely.

The Murdstones treated David cruelly.

2. Hal-vəziyyət və davamlıq bildirən feillərdən sonra: *to live, to dwell, to wait, to last, to weight*.

John lives in London.

His lessons last five hours.

3. İstiqamət bildirən feillərdən sonra: *to put, to take, to send*.

Put the pen on the table.

Take your books cut of the bag.

4. Hərəkət və vəziyyət bildirən feillərdən sonra: *to come, to go, to arrive, to return, to stop, to sit, to lie, to stand*.

He went into the room.

The boy was standing at the door.

5. Zərfliyin işlənməməsi bütün cümlənin mənasına xələl gətirir.

Can you speak English without making mistakes.

We have never been there since my childhood.

Elə hallar da olur ki, zərfliyin işlənməsi cümlənin quruluşuna və mənasına təsir etmir [6, s.74]. Məsələn,

Before answering she pressed the bell at his side.

He left the room without saying a word.

Bəzən zərflük müəyyənləşdirdiyi cümlə üzvündən vergüllə ayrılır. Belə ki, o aid olduğu sözlə zəif əlaqəyə girmiş olur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbildən olan zərflüklərin cümlədə işlənməsi heç vaxt məcburi deyil. Belə zərflüklərə “detached adverbial modifiers” deyilir. Məsələn,

The train coming in a minute later, the two brothers parted and entered their respective compartments (J.Galsworthy).

Zərfliyin bu tipi cümlədə zərfliyə xas olmayan mövqedə dayanır. Məsələn,

Like him, she saw danger in it.

One ssummaer, during a brief vacation at Knocke, his visit had come to the notice of Harrington Brande... (Cronin)

Müşahidələr göstərir ki, bu qəbildən olan zərflüklər əsasən feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunur. Məsələn,

He came in, with a large parcel under his arm (Collins).

Yuxarıda verilən izahatdan aydın görünür ki, zərflüklər cümlədə, əsasən, feili xəbərə, həmçinin adlarla, xüsusən sifətlərlə ifadə olunan ismi xəbərə aid olub, hərəkət və ya əlamətin icra və meydana çıxma tərzini, yerini, zamanını, səbəbini, məqsədini, miqdarını, dərəcəsini, şərtini və s. bildirir.

Zərflüklər öz ifadə vasitələrinə görə, başqa cümlə üzvlərindən az və ya çox dərəcədə seçilir. Bu fərq ondan ibarətdir ki, bəzi zərflüklər öz mənalardan asılı olaraq eyni növ nitq hissəsi ilə, yəni tərz-hərəkət zərfliyi tərz-hərəkət, zaman zərfliyi zaman, yer zərfliyi yer, kəmiyyət zərfliyi isə kəmiyyət zərfi ilə ifadə olunur. Bundan başqa yer zərfliyi yer bildirən ümumi və hətta xüsusi isimlərlə ifadə olunduğu halda, zərfliyin bir çox məna növləri isimlərlə ifadə olunmur. Hər iki dildə zərflüklər tərkiblərlə də ifadə olunur.

Zərflüklərin ifadə vasitələrindəki bu müxtəlifliyi hərtərəfli əks etdirmək üçün onlardan zərfliyin ayrı-ayrı məna növləri içərisində bəhs etmək məqsədə daha uyğundur [2, s.432]. Növbəti məqalədə zərfliyin müxtəlif prinsiplərə görə təsnifatından danışmaq nəzərdə tutulur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Həsənov A. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası. Bakı, 1970.
2. Вейхман Т.А. Новое в грамматике современного английского языка. Москва, Астрел, 2006.
3. Мещанинов И.И. Члены предложения и в части речи. Ленинград, 1978.
4. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. Москва, 1957.
5. Ilyish B.A. The structure of Modern English. Leningrad, 1971.
6. Kobrina N., A. An English Grammar, Syntax. Moscow, 1986.